

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.}

737

Title: *Atma Shikha*

737

737

आत्म शतकम् (?)

:	Atma Shatkam	:	Title
:	:	:	Author
:	Vidyāraṇya	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
737 :	:	:	Remarks

श्रीगणेशायनमः॥ हरिः ॐ हस्त्या॥ इत्यमध्यायत्रयेण प्राविष्टाप्रविष्टा॥ नावता ब्रह्मविद्यायां पुरुषस्य सत्त्वाधिकारः संपन्नः कर्मकांतेः कर्मभिः
विविदिषायां तत्त्वत्वात्पासु यावित्ते कायस्य संपन्नत्वात् तत्त्वत्पत्तौ शमदमादयेण रा अर्थसिद्धौ तत्त्वविद्यायां संपन्नं गभूताः॥ शांतीदातृ
पुस्तकमिति सुः समाहितो भूत्वा तन्मयात्मानं पश्यतीति श्रुतेः॥ अतो मया धिकागिरामुपलभ्य श्रुतिरध्यायत्रयेण ब्रह्म तत्त्वविषयं मुपदेष्टमादौ त
त्त्वसंग्रहेण संचयति॥ श्रुतिः॥ आत्मा वा इदमेवाय आसीन्नान्यत्र किंचन मिषदिति॥ आत्मशब्दार्थो महर्षिस्मिन् वस्मयते॥ यच्चात्मेति यदादत्ते
यच्चातिविषयानिह॥ यदस्य संततो भावस्तस्मादात्मेति किं निर्दिशति॥ द्विविधो ह्यत्मा व्यवहारविशिष्टः केवलश्चेति॥ व्यवहारोपिविविधः॥ जा
गरात्स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति॥ तत्र सुषुप्तावयं जीवः स्वोपाधिविलये सति परमादनंदरूपब्रह्म प्राप्नोति॥ तथा च केवलोपनिषदि श्रूयते॥ सुषुप्तिकाले
सकलविलीने तमेभिभूतः सत्वरूपमेतीति॥ तस्मादाप्नोतीत्यात्मेति स्मर्यमाणं प्रथमनिर्वचनद्रष्टव्यं॥ स्वप्नावस्थायामप्यजीवो जागरात्स्वपद
र्थवासानां सर्वा आदत्ते॥ तथा च वाजसनेयिन आत्मनिति॥ स यत्राप्यप्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्वा वतो मात्रानपादाय स्वयं विहितस्वयं निर्मयस्वे
न भासात्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति॥ अस्यायमर्थः यदायं जीवो नाकुवक्ष्यरादिदशविधवाह्यकारणोपरितरूपं प्रस्थाप्य प्राप्नोति तदानीं सर्वा व
तो गिरिनदी समुद्रमनुष्यपश्वदि सर्वपदार्थोपेतस्य लोकस्यं द्विषेत्तलोकमानस्यस्य जगतो मात्रां तेशरूपां वाचनामपादाय तत्तत्पदार्थं भ्याः ॥

राम ०
९

छिद्यस्वयं स्वीकृत्य ततो जागरात्स्वप्नानां स्वयमेव विनाशयत्वेन जगद्रूपं च स्वयमेव निर्माय जगदाकारेण प्राप्नोति तेन तेन भासात्स्वकीयेनांतःकरणेन
तथा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपं चैतन्येन कल्पितपदार्थवभासकेन युक्तं स नृप्रस्वपितीति॥ तस्मादाप्नोतीत्यात्मेति द्वितीयं निर्वचनं द्रष्ट
व्यं॥ जागरात्स्वप्नावयं चक्षुरादीं द्विषेद्वाह्यानुरूपं विषयानतिष्ठते॥ तथा चाथर्वणि केरेवमास्मापते॥ स्वप्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत
रितुमिमेतीति॥ ततो ब्रह्मविषयभोगानतीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनं द्रष्टव्यं॥ उपाधिविशिष्टस्यावस्थात्रयस्य जीवनिर्वचनं त्रयमुक्तं॥ अथ के
वलस्य निर्वचनमुच्यते॥ यद्यस्मात्काशां दस्मात्तन्मावः स्वभावविशेषः संततः परिच्छेदरहितः॥ तथा च॥ सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतं तो देशप
रिच्छेदकालपरिच्छेदवत्परिच्छेदरहितत्वं ह्यस्मात्मानं त्वममिहितं तस्मादतिसातत्वेन सर्वत्र संगच्छतीत्यात्मेति चतुर्थं निर्वचनं द्रष्टव्यमि
ति॥ एवमस्य आत्मतत्त्वमिदं शस्य प्रस्तुतत्वादेवैकं सत्त्वेन संततत्वं मात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं॥ यदि धातुप्रत्ययजन्यमवायवार्थमुपेक्ष्य ह्य
माश्रित्य स्वरूपवाचित्वमुच्येत॥ तदाप्यस्य निर्विलस्य जगतो विद्यानत्वेन सर्वस्वरूपमस्ति॥ न ह्यारोपितानां सर्पधारदं उमाला बलिषट्क
त्रितत्वादीनामपि विद्यानमन्ताजुमंतरीणां किंचिदन्यद्वा स्वरूपमस्ति॥ किंच जनाययमात्मशब्दार्थो गकः यदि वारुः सर्वथापि सततो र्वैकारस
सर्वजगदविद्यानत्वेन तदीयवास्तवस्वरूपमस्तस्य तदर्थ आत्मशब्देनाविवक्षितः॥ वैशब्देवधारणार्थः॥ इदमिदानीं प्रत्यक्षादिप्रसादं जनीमारौः

आत्म-पु०
२

सर्वेऽपि प्रतीयमानं जगद्वैतस्यैः पूर्वमात्मैवासीत्तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीत् ॥ नाप्यात्मगोचरोऽशब्दप्रत्ययो पूर्वमात्मो लोके मत्कार्यभूतव
दशावाप्त्युत्पत्तेः सर्वमन्वेदवस्ति ननु घटादिकं तथापि मद्रौचरोऽशब्दप्रत्ययो विद्येते न ह दवापि प्रसक्तौ सत्याशब्दप्रत्ययावपि वैश्वेन व्यावर्त्ये
ते ॥ देहेन्द्रियादीनामभावेनाजिह्वा निष्पाद्यशब्दस्य मनो निष्पाद्यप्रत्ययस्यावाभावः सतस्युपपद्यते न चिदमात्मासीदिति सामानाधिकार
ण्येन जगद्वैशिष्ट्यात्मानः प्रतीयते नीलसुतलमिति सामानाधिकार्यप्रवाणस्य तलद्रव्यस्य नीलवर्णवैशिष्ट्यप्रतिभासान् ॥ मैवं ॥
वैशिष्ट्यसत्यं प्रवृत्तैर्यथा प्रसंगात् इदानीं जगद्विशिष्टप्रतिभासत इत्युपपत्त्या त्वितिकालपरित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुमशक्येन सचे प्रा
चीनकालउपादीयते ॥ तदेवमेव न वाक्येनाखंडेकासमात्मनस्त्वसूचितं भवति ॥ एकादिशब्दोऽखंडेकासत्वमेव स्पष्टीक्रियते ॥ लोके वृक्षादिपद
र्थेषु स्वगतः सजातीयो विजातीयश्च विविधो भेदोऽस्ति ॥ तत्र शाखास्त्वप्युदीनां परस्परप्रतियोगिको वृक्षस्य स्वगतो भेदो वृक्षांतरप्रतियोगिकः
सजातीयः पाषाणादिप्रतियोगिको विजातीयः ॥ तद्वदात्मनोऽपि प्रसक्तौ एकशब्देन स्वगतो भेदो व्यावर्त्यते ॥ वृक्षवन्नानात्मत्वे को न भवति किं त्वे
कात्मक इत्यर्थः ॥ एवमशब्देनात्मा व्यावर्तिः ॥ यो यमेकः एव न त्वयः कश्चित्तादृश इत्यर्थः ॥ नाप्यदित्यादिना विजातीयभेदो निविध्यते ॥ अ
न्यथेतात्मानोदितस्तु गां किं वनं किं विदपि वस्तु न भिषत् ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् नासीदित्युक्तं भवति ॥ न च जगदुत्पादनाय साधारणत्वात्

राम०
२

शक्तेरंगी कार्यत्वादन्यसद्भावः शंकनीयः ॥ आत्मशक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः एव गणनानर्हत्वात् ॥ न हि मत्स्वभ्यो जीवितं प्रयच्छतः स्वामिनस्त
वैतावद्वनं त्वदीयशक्तेः श्रेतावदिति विभज्य गणयन्ति ॥ नाप्यवस्तुभूतवद्रप्रतिविंबादिकमभिलक्ष्य द्वैबद्रमसौ वस्तुभूतावित्येवं बुद्धिमंतो व्य
वहरन्ति ॥ तस्मादंगीकृत्या मपि मायाया मात्मनोऽखंडेकासतायां न कोऽपि विद्योऽस्ति ॥ ईदृशः स यदि तत्रापि जगदुत्पत्तेर्न तदा नीत्यर्थो यमश
ब्दप्रयासः स्यात् ॥ सामानाधिकार्यं तु बाधायामुपपद्यते ॥ यस्तु दीयश्चोऽसंसारगोचरे व बाधदर्शनात् ॥ तद्वदत्रापि जगत्वेनेदं इदानीं प्र
तिभासते तजगन्नभवति किं त्वात्मैवेत्येवो जनीयं ॥ न चिदानीं मपि तत्त्वविद्वद्धानेदं जगत् ॥ किं त्वात्मैवाबाधे ॥ तथापि बुभुत्सोर्मूर्खस्य जगत्प्रत्य
यदादृशानुभवविरोधाद्द्रोमाभावादिति सचेः प्राचीनकालमुपन्यस्यते ॥ कालस्यापि सृष्टयर्थात्कालवाचको यशब्दोऽप्यत्र इति चेन्न पराप्रसि
ध्यनुसारणार्थत्वात् पराप्रसिध्योपरो बोधनीय इति न्यायः ॥ परस्पतु बुभुत्सोः पूर्वसीष्टवर्तमानसृष्टोर्मध्ये प्रलयकालप्रसिद्धिर्नास्ति अतस्तदीयभाष
या बोधयितुमशक्यं इत्युच्यते ॥ अनेनैव न्यायेनात्मासीदिति शब्दद्वयं पराप्रसिध्या योजनीयं ॥ अन्यथा पुनरुक्तिपरिहाराय शब्दद्वयस्यार्थभेदोऽंगीकृत्ये
सतिसत्ताविशिष्टात्मेत्येव प्रतिभासादाखंडार्थत्वं हि स्यात् ॥ श्रुतेस्त्वात्मशब्दोऽप्येवमेव न भिषते ॥ अतएवात्मा वा इदमेक एवाग्रआसीदित्यस्य स्त्वा

नेष्टं दोगाः॥ सदेव सोमोदमय आसीदिति॥ पठंति॥ सर्वथा सर्वमेदं प्रत्यक्षात्माविवक्षितेन नृणां पृथग्भादिलोकि क आत्मा एतद्वत् तृतीयाध्याय
स्य न ती यथा देवि तितं॥ आत्मा वा इदं सत्यं विराट् स्यादथ वेऽश्वरः॥ भूता स एतेन श्वा स्यादवा घानयनादिराट्॥ भूतो पंच ह ते स स्यादहं त स्यादधारणा
त्॥ अथ वा दोग वाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मविवक्षिता॥ आत्मा वा इदं मे क एवाय आसीदित्यत्र विराट् स्यादथ वेऽश्वर इति संदहे विराटे वा त्म शब्दे वा व्योने
श्वरः॥ कुतः॥ स ई स त लो कालु स जा र ति॥ पंच भूत स पिमनु त्का लोक मा त्र स चि र मि धा ना त्॥ ईश्वर प्र क र रो ष ते ति री य छं दोगा दि सु भू त
स च्छ मि धा न दर्श ना त्॥ ता भ्यो गा मा ग्य य दि ति चै क्ता वा घा न य नं शरी री रा वि रा जे घ ट ने न त्व शरी र स्य प र मे श्वर स्ये ति प्राप्ते ब्रू मः॥ ए क ए वा य आ
सी दि त्य हे ता व धा र णा दी श्वा जे घ ट ने न त्व शरी र स्य प र मे श्वर स्ये ति प्राप्ते ब्रू मः॥ अ आ त्म शब्दार्थः॥ तथा सति शास्त्रांतरां क भूत स चि र त्रो प
स हं तुं श क्य मे॥ य नु ग वा घा न य नं त द र्थ वा द रू प त त्ते द न स्य स्वा तं त्रै रा प र म र्थ त्वा मा वा न॥ अथ भूतार्थ वा दं म म्पे सा स्तु र्हि वि रा ज दि द्वा
रा प र मे श्वर ए क ग वा दि क मा न य तु॥ श्रू य मा गा स्य ग वा दि प्र पंच स्य सर्व स्यार्थ वा द ले श्चु ते र्हि वि क्षि तार्थः॥ को पि न सि धे दि ति चे न्ना जी व ब्र ह्मे
क स्य वि व क्षि त त्वा त् आत्मा वा इ त्प क स्य स ए त मे व पुरु षं ब्र ह्म त त म प्र श न्ता प्र ज्ञा नं ब्र ह्मे तु प सं हा त्॥ त स्मा दी श्वर ए व आ त्म शब्द वा च्यः॥

इत्थं संश्रये ता त्म तत्वं स वि तं॥ तच्चाध्यासोपापवादाभ्यां प्रपंच्यते॥ न त्र स ई स त र सार भा य मा व स थ इ त्यु ते न ग्रं थे ना ध्या रो पं प्र पंच पि तु का म आ द
वा रो पं संग ह्नु ति॥ स ई स त लो कालु स जा र ति स इ मा ह्यो का न स ज ते ति॥ आ त्म वा इ त्य ने न स त्रै रा स चि तः प र मे श्वरः प पि व्या दी न लो का न्म
क्ष्मा मी त्य व मी क्ष त ई क्ष रं वि चारं कृत वा न॥ नृ शब्दे वि त्त क ई र्थं वि चार्य स प र मे श्वर इ मा लो का न स ज त॥ यद्यप्यत्रा त्मे वे ति के व ल त त्व प्र कृतं त
प्य पि नि र्वा का स्य ज ग द्वा प स सं भा वा त्॥ शा स्त्रां त री क्ता मा या शक्तिः र्थार्थ द त्रै दि ते ति द्रष्ट व्यं॥ मा यां उ प्र कृ तिं वि धा ना यि नं तु म हे श्वर मि ति
श्रू त्य त रं॥ इ द्रे मा या मिः पुरु ष रू प ई य त इ ति च॥ मा या स हि त स्यो पा दान त्व स्य वि व क्षि त त्वा द्वि त र्व वा द ए वा ना भ्यु पे त क्ते न त्वा रं भ प्र ति णा म वा दो॥
यद्यपि लो कालु स जा र ते ता व न्मा त्र वि चारो रा कु त्वा ल व त्रि नि त्त का र ता त्व मे व प्र ती य ते॥ तथा पि सो का म य त द रू पं प्र जा ये ये ति शा स्त्रां त र ग त स्य
स्व की य व रू भा व वि चार वा क्य स्य गु णो प स हा व र न्मा ये ना त्रो प स हा रा उ पा दान त्व म पि सि ध्दि ति ए त्द्व भा व ता व्या से न स चि तं॥ प्र कृ ति श्च प्र ति ज्ञा
दृ ष्ठां ता नु रो धा दि ति॥ ये यं प र मा त्मा ना सो के व लं नि मि त्त मे॥ व किं तु प्र कृ ति रू पा दान म पि कु त् ये ना श्रु तं श्रु तं भ व ती त्ये क वि ज्ञा ने न सर्व वि ज्ञा न प्र
ति ज्ञा या उ प दान रू प दृ ष्ठा त स्य चो स र णा त्॥ त दे त त्म त्रै कं त्व प क्ष सा ध न प र प क्षे द स गा मु र्वे न स्म ति पा द न त र्क पा द न व प्र पं दि तं॥ स च्छ मा

आत्मः
४

नां लोकानां भौतिकत्वेन भूतव्यतिरेकेणासंभवाद्वत्तमपि रण्यत्रोपसंहरणीया ॥ सच्चान्यत्रैवास्मायते ॥ तस्माद्वानस्मादात्मन आकाशं संभूतः ॥ आका
शाद्वायुः ॥ वायोऽग्निः ॥ अग्नेरायः ॥ अयः पृथिवीति ॥ एतदीयविचारश्च द्वितीयध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमभागे प्रतिपादितः ॥ परमेश्वरस्य सत्यसंक
ल्परूपत्वाद्वत्तमष्टौ लोकसंस्कृत्यव्यतिरीकसाधनान्तरापेक्षिता ॥ अतएवान्यत्र श्रूयते ॥ सत्यकामः सत्यसंकल्प इति सतपत्नश्चांद्रसर्वमसृजते
षट्पत्न्यत्र श्रवणात् ॥ तपो रूपसाधनमपेक्षितमिति चेत् ॥ मेधां न ह्यत्र कष्टं चंद्रायणादिकं तपः किंतु स्रष्टव्यसंकल्प एवायमज्ञानमयं तप इति
श्रुत्यंतरा संकल्पस्य निरंकुशत्वात् ॥ तस्मिन् प्रथमं सत्यं सत्यत्वाजगती न नो ज्युत्स्यत्वं ये लोकाः परमेश्वराणां सृष्टास्तान् स्वस्व
नाम्ना निर्दिशति ॥ ॥ अंभो मरीचिर्मरमाप इति ॥ ॥ एतेषां शब्दानां लोके वाचकत्वप्रसिद्धे भावात् स्वयमेव श्रुतिर्वाच्ये ॥ अदोभः पुराणदिवंघोः प्रति
ष्ठांतरिंशं मरीचयः पृथिवीमरो या अधस्तात् आप इति ॥ ॥ दिवं पुराणं लोकोपरि मरुर्लोकज नो लोकतपो लोकस्य लोकाः ये संति ॥ यावघोः प्र
तिष्ठास्यैवेषां देवानामाश्रयभूतो ह्यलोकाः अदोभः ॥ एतत्सर्वमभः शब्दवाच्यं लोकेषु पंचभूतानां साधारणत्वेऽपि जलस्यास्मदपलब्धियोग्यत्वेन
प्राधान्यत्वमभिप्रेत्यादोभ इत्युक्तं ॥ उपरितनलोकाश्चिद्द्वाराणां गतं भवत्वास्माभिः साक्षादपलभ्यते ननु भूतानां ॥ सूर्यमरीचीनासाधारत्वादेतं रि

सुलोका मरीच इति शब्देनोच्यते ॥ भूलोकवर्तिनां प्राणिनां सहस्रानियमाणात् नरशब्देन यद्युपलक्ष्यते ॥ एषि व्या अस्मत्पातालविशेषरूपभोगभूत
योयाः संतिताः सर्वस्तलोकवासिभिर्नारादिभिर्ग्राह्यमानत्वादाय इत्युच्यते ॥ लोकसृष्टिमुक्त्वा पालकाभिविनलोकानां विशेषनामाभूदिति लोकपालक
सृष्टिदर्शयति ॥ ॥ सर्वस्वते मेतुलोकालोकपालानुसृजा इति सोम एव पुरुषं समुद्धृत्य मूर्छयति ॥ ॥ सपरमेस्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् ॥ इमे त्वलुलका
निष्पन्नास्तेषां भोगस्तानामचेतनानां लोकानां क्षरणार्थं चेतनानुलोकपालानुदेवान्सर्वेषां स्वामीति सविचारयुक्त ईश्वरोऽय एव जलोप
लक्षितपंचभूतभ्य एव पुरुषं पुरुषकारं विराजं विराट्पिंजं समुद्धृत्य मूर्छयत् ॥ मूर्तं कठिनमकरोत् ॥ यथा कुलालस्तटाके जलस्याधस्तादा द्रुमदमानीय
शेषपित्वा कठिनं पिंजं करोति तद्वदेवायं विराट्पुरुषः समष्टिरूपो ब्रह्मां रूपस्य लोकस्य पालकः अथेतरदेवानां तरलोकपालानां चेतनानां अन्यादिदेव
तानां सृष्टिदर्शयति ॥ ॥ तमभ्यतपन्नस्यामितमस्य सुखनिमिघतयणां उभवाद्वाचा चोचिनीसिके निरभिघेतां नासिकाभ्यां प्राणाः प्राणाद्वयुरक्षिणी निरभि
घेता मक्षीभ्यां वक्षः श्रद्धा आदितः करौ निरभिघेतां कर्माभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिषु त्वउ निरभिघतत्वोलेमानिलो मभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निर
भिघत हृदयान् मनो मनसं श्रद्धमाना निरभिघत नाभ्या अपानोपानान् मृत्युः शिञ्ज निरभिघत शिश्नादेतरेत स आप इति ॥ ॥ तं विराट्पुरुषमभ्यतपन् ॥

आत्मसं०
५

अमितसुखिद्वन्द्वेन्द्रियतदभिमानिदेवतासम्पर्धसपरमेश्वरः पर्यालोचितवान्॥ पर्यालोचनमेवतपदतिप्रविष्टं॥ अमितः पर्यालोचितस्यविद्युत्पि
उत्पत्तुस्त्वितिद्वन्द्वेन्द्रियतदभिमानि॥ सुखिद्वन्द्वेन्द्रियतदभिमानि॥ यथापक्षिसर्पदीनापक्षमउंभिन्नभवतिद्वन्द्वं॥ तस्मान्मुखादिद्राहागंद्रियनिष्पन्नतस्मा
च्चैन्द्रियादभिदेवतानिष्पन्ना॥ एवमुत्तरपक्षीष्वपिद्वन्द्वेन्द्रियदेवतामात्रेयाः॥ प्राणोघ्राणोद्विषलोमशब्देनतदाध्याभूतत्वद्विष्टंस्पर्शनेन्द्रियमुच्य
ते॥ हृदयमृदलंकमलाअपानोश्चसंचारीवायुः॥ रेतोमुद्येन्द्रियं॥ इतिवतुर्थाध्यायेप्रथमाखण्डः॥ इन्द्रियाणामभिमानिदेवतानांचसुखिरुक्ता॥ अ
प्यतासां देवतानां भोगयोग्यात्पराशरीरसुखिविषयः ननु योतत्वेन कृतियासयोः सुखिदरीयति॥ ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महर्षी वे प्रापांतस्तमशना
पिप्रासाभ्यामन्ववाजिति॥ या इन्द्रियतदभिमानिदेवता स्मरताः सृष्टाः सत्यास्मिन् सर्वोक्तमहर्षी वे समुद्रवदत्यंतविलसते विराट् देहे प्रापत न प्रकर्षा पतिता
अभूवन्॥ तं सर्वेन्द्रियतदेवता अविष्टानभूतं विराट् देहं कृतियासाभ्यामन्ववाजित॥ अनुगमितवान्॥ संयोजितवानित्यर्थः॥ अथात्यदेहसुखि
माह॥ ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति॥ ताभ्यो गामानयन्ता अब्रुवन्नेनो यमत्वमिति ताभ्योऽप्यमानयन्ता अ
ब्रुवन्नेनो यमत्वमिति प्रताभ्यः पुरुषमानयन्ता अब्रुवन्सकृत्तं बतेति पुरुषोवावसकृनुमिति॥ ता विराट् देहपतिता इन्द्रियाणि मानि म्यो देवताः

राम०
५

सृष्टाः तं परमेश्वरं प्रत्येवमब्रुवन्॥ मो परमेश्वर अयं विराट् देहमात्रं भोगक्षेमो न भवति॥ अतिप्रौढं तं विराट् देहमाप्यतत्र प्रतिष्ठां प्राप्तुं वयमसमर्थाः॥ अन्नं च
न देहं यथा प्रसपादयितुं वयमशमर्थाः॥ अतोस्मिन्नेत्यशरीरे प्रतिष्ठिताः सत्यो वयं न देहपरीममन्नमंशक्ता भवामस्मादशमायतनं शरीरं नो स्म
दर्थं प्रतिजानीहि॥ अवधारयसं पादयेत्यर्थः॥ ततः परमेश्वरस्तोभ्यो देवताभ्यो भोगायां गते देहमानयन्ता॥ ताश्च देवता अब्रुवन्तोस्माकमयं देहो नैवा
लेपरितनानां दत्ता नामभावेन दूर्वादिमूलस्योत्पातमशक्ता दतो यमपि गोदेहलिखतु॥ इतोऽयमुभयतो दंत देहं सजेत्येवमब्रुवन्॥ ततः परम
ेश्वरस्तदर्थं मय्यमानयन्ता॥ ताश्च देवता विवेकज्ञानाभावाद्यमश्वदेहोपि न पर्याप्तं रक्तवत्सः॥ ततः परमेश्वरस्तदर्थं विवेकसंपन्नं पुरुषदेहमानयन्ता॥
ताश्च देवता स्तावतापरितुष्टा आश्रयवाचकेन वनशब्देन स्वकीयपरितोषसचयं सः॥ सुष्ठु कृतं परमेश्वरोऽतोऽब्रुवन्॥ यस्मान्मनुष्यदेह एव विवेक
ज्ञानं संपन्नः तथाच पूर्वमुदाहरणं पलेवा विस्तारमात्मासहिप्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञानं वदति विज्ञानं पश्यति वेदं स्वप्नं वेदलोका लोको भर्त्य
नाम तमोऽस्येव संपन्नरति॥ तस्मान्मनुष्यदेह एव सकृत्तमित्यनेन शब्देन पीतोषघातकेन वक्तुं योग्यः॥ इत्येवमप्येव भोगसमशरीरेषु देवतानां प्र
वेशयेत्येव प्रैरादृश्यति॥ ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति॥ यस्मिन्नायतनं छिद्रं यद्विद्युत्पत्तुस्य च यथाचामिमानि नी देवता सन्नातदायतनमन

त्रिकल्पदेवताः प्रविशन्ताः इत्यमनुजानां देवतानां प्रवेशं दर्शयति ॥ अत्रिर्वाम्भूतासु प्रविशद्वायः प्राणो भूतानामिके प्रविशदादित्यश्च
 क्षुम्भो वासिष्ठी प्रविशद्दिशः श्रोत्रं भूताकर्णो प्रविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूतानां प्रविशन्मृदुना मनो भूता हृदयं प्राविशन्मृदुणा ना
 भूतानां प्रविशदायोरो भूता शिख्रं प्राविशन्निनि ॥ यो यो यमग्निवाग्निन्द्रिया मिमांसी देवः सो यं वाग्भूता वाग्निन्द्रिया एवातर्भूय सुखं द्रु प्रवि
 शन्निनि ॥ एवमुक्ताः त्रयोऽपि ज्योतिः त्रयं वाग्निन्द्रियादिदेवताः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ नापि देवतानामिन्द्रियाणां स्वस्वविषय
 यद्गता सा तर्था मत्ता ॥ एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितं ॥ ज्योतिराद्यविष्णुस्तु तदा मननादिनि ॥ ज्योतिरादिभिरग्न्यादिदेवता विष्णुना वाग्निन्द्रियाणां प्रे
 रणामभ्युपगंतव्यं ॥ कुतः तदा मननात् ॥ तस्य देवता प्रेरणा स्यादत्रिर्वाम्भूतेत्यादिना प्रयुक्ता तात्पर्यं ॥ यथा पंचवक्त्रो द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे विनि
 तः ॥ एवमन्येषां द्वियविषयविचारस्तस्मिन्नेव पादे द्रष्टव्याः ॥ कृत्स्नपासयोर्विद्युदेहेनियतस्तानविशेषस्य पूर्वमश्वत्थानां कृत्स्नशरीरं प्रवेशं दर्शय
 ति ॥ तमशनापि पासे अब्रतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वदेवतास्वभजाम्येतास्मभान्यौ करोमीति तस्माद्यस्यैकस्यैव देवताये
 ह विर्गद्यते भागिन्यावेवास्यामिश्रणापि पासे भवत इति ॥ ये कृत्स्नपासे परमेश्वरं विद्युदेहे संयोजिते ते उभे परमेश्वरं प्रति स्तुत्यं स्तानविशेषमनुगृह्य

तोत्यब्रूताः ॥ इत्युक्तस्तानविशेषमेदृष्ट्वा तमुभे अयेतास्वेवाग्न्यादिदेवतास्वभजामिततस्तस्वेव भागिन्यौ प्रागा विषययुक्ते करोमीत्यब्र
 वीत ॥ ये तस्मादेवं प्रवृत्तौ कृतस्माद्यौ के यस्यैकस्या अपि अग्न्यादिदेवताये ह विर्गद्यते भोग्यवस्तु समर्थं ते अस्यामग्न्यादिदेवतायासेनैक
 त्विपासे अपि भागयुक्त एव भवतः ॥ अत्रिवायवादिदेवतानां शरीरव्यापारस्वीकारे कृत्स्नपासयोर्विद्युदेहेनियतस्तानविशेषस्य पूर्वमश्वत्थानां कृत्स्नशरीरं प्रवेशं दर्शय
 तादिदेवताये ह विस्वीकारे कृत्स्नपासे न्यतः ॥ यदा पात्रे पतितं समीचीनमन्नमनुकाम आदरोपापयति ॥ तदानीं भोग्यस्य प्रत्यासन्नत्वात् परितोषेणाम
 नसिद्धत्वात् तं भवति ॥ ननु यथा पूर्ववा धत्ते ॥ एवमस्य तत्र प्रियान्नवार्ताश्वरास्य शीनादौ यथेति संनमिते शौद्रव्यः ॥ तदेवं सर्वदेवतासु कृत्स्नि
 पासयोर्भागेनैव तत्त्वं ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥ ॥ यानि भोगविष्णुना निगवाश्वपुरुषशरीराणि यानि च भोगकरा निवत्यादिदेवता विष्टितानि वा
 कूचक्षुणादीनि देहेषु प्रविष्टानि सदीप्य भिक्षाय भोग्यसुष्ठु मभिधत्ते ॥ स ईक्षते मनुलोकश्च लोकपालाश्च ॥ न मे भ्यः स जादति सोपोभ्यतपताभ्यो
 मितप्राभ्यामूर्ता जायतानं वेतदिनि ॥ स परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् ॥ ये एषिवादि लोकाः ये च लोकपालाः सेंद्रियशरीरादिदेवता रूपा
 स्ते सर्वे पदमेव स्युः खलु अतः परमेश्वरस्तेषामन्नमंतरेण जीवानां संभवादेतदर्थं अन्नं स्वक्ष्यामीति विचार्य च निष्पादनाद्यंतत्कारणभूतानि

[illegible]

समर्थत्वाच्च जनाय लयनमस्ति॥ यत्तु मूषकादिरूपं तदन्नं तदेन न्माजीरादीनां भोजनं स्ववधेरुत्तं निश्चिते तेभ्यः पराश्रुतं त्वै सदस्य
जिघांसदित्यतिशयेन हंतुं गंतुं मैद्यं त्यलापितुं प्रारभते तर्थाः पलायतु मूषकं तन्मूषकादिरूपमन्नं दृष्ट्वा भोजीवर्गो मार्जरादिर्वागिन्द्रियेण
गृहीतुं मैद्यं ततः सर्वप्रयत्नेन दाभं द्रियं प्रयुज्या नोपितेन दन्तं हीनुं नाशको भूतः॥ इदानीं तं मनो दाहरो न स्पृष्टिकालीना तदशक्तिः स्पृष्ट
कीयते॥ समोक्तं वगी आदिस्पृष्टिकाले पथे तन्मूषकादिरूपं तन्मूषिकाले वाचा गृहीयान्नं दात्री मपि भोज्या तदन्नं वाचकैः शब्दैरादृशमि
त्युक्तं मात्रे पातं प्रोभेवत न हि वागिन्द्रियस्याभिधानव्यतिरेकत्वात् कर्षणा सामर्थ्या किंचिदस्ति॥ न चैवमन्नं वाचकशब्दोच्चारणमात्रेणान्नमि
दृश्यते॥ तस्मात्स्पृष्टिकाले पि वाचा न स्वीकारे सामर्थ्यं नास्तीत्यनुमेयं॥ प्रायेण वारोन्द्रियेण एतदारभ्य शिशून्तेषु मूढस्य पर्यायेषु पूर्ववत्
रूपेयं॥ अभिप्राप्य आधाय तान्न तदन्नमावपन्॥ जग्राह आशितवान्॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा पोरवाचनग्रहणं सोधनत्वं निश्चित्य दा
र्ज्यार्थं वासुप्रशंसति॥॥ मैद्यं च स्पृष्टं होयद्वायु रन्नायु वीरस्य द्वायु रिति॥॥ मुखविलादंतश्चारी वायुरित्यदस्ति मैद्यं च स्पृष्टं होयद्वाहकं अय
मर्थो ह्यसदनुभवसिद्धरत्यर्थः॥ किंच॥ अपवाणन्नापुर्वं अन्नद्वारेणायुष्यहेनो वअन्नं रसेन हि प्रारोदेहवध्यते॥ अतएव वाजसनेयिनः शि

आत्मनः शुद्धात्मनो प्राणवर्तिना प्रसवेनं यदा मेति वाक्ये नान्यप्राणा बंधनं जुन्वमामनंति ॥ यथा मंत्रोदं वारं वापि पतं वा बंधनात्मनः ॥ एवमेवायं
 पुरुषेभ्यो गोभ्यः संप्रमुच्यते ॥ अं न बंधनं प्रयुक्तं प्राणावस्थानस्य तेषां न बंधनं शेषित्वे सति जीवस्य देहप्राणां सदृशं तमामनंति ॥ आद्य
 हेतुत्वं लोके प्रसिद्धं कोषीत किं नः समा मंति ॥ यावद्यस्मिन् शरीरा प्राणो वसति ॥ तावदायु रिति ॥ तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यो नान्यथा वदत्युच्यते ॥
 भोगा विज्ञानभोगसाधनभोग्यस्यो गानं रुचिमभिधाय भोगस्वाधमि नंदं शपितुमीश्वरस्य विचारमाह ॥ ॥ स ईक्षत कथं विदं स दत्ते स्यादिति ॥
 यदि दं हेतुं द्रियमदमिमानि देवतायावदनस्वीकाररूपवत्तारजातमस्ति तदिदं सर्वमदत्ते भोगस्वामि नं जिवत्पं मा विना कथं नमस्यान्न कथं चि
 दुपपद्यते ॥ नहि नगरस्वामिने राजानं विहाय परस्परौ राजानां वारचना शोभते ॥ तस्माद्भोगस्वामिना मया जीवरूपधारिणा देहे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥
 प्रवेशद्वारा विचारं दर्शयति ॥ स ईक्षत कतेरा प्रपद्यतीति ॥ द्वावत्र प्रवेशनार्थोपादायं मूर्ध्वं त्वां ध्रुवतपोर्ममेकतेरा केन मार्गेण प्रपद्ये प्रवि
 शामि ॥ कथं न्वदमिति वाक्ये जी प्रवेशस्य देहं द्रियादिव्यवाहारपालनरूपं प्रयोजनं विचारितं ॥ इदानीमात्मबोधरूपस्य प्रयोजनं तस्य विवा
 रं दर्शयति ॥ ॥ स ईक्षत यदि वा वा मिवाहृत्य यदि प्राणो नाभि प्राणितं यदि वसुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि तत्वा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यदि पादेना

म्यपानीतं यदि शिष्येन विस्मृतं यको ह मिति ॥ मां स्वामिनं न जपे ह्युदागादायो मिव दमनादिव्यापारेषु स्वतंत्राः कर्तारः स्युः सदा नीमहं कोत्रा
 मस्यान्न कोपि भवेयं ॥ अलिकश्चिदेहोदिव्यतिरिक्तश्चिदात्मा सवर्षा ब्रह्मस्वभाव इत्येवं कश्चिदपि न जानीयात् ॥ यदा त्वहमेव सर्वं व्यापारसां
 वार्ता वागादस्माया प्रेरिताः संतो मिव दमनादिक्रियाः कुर्वन् सदा नीवांगादिकरणा को व्यापारः सकलको भवितुमर्हति क्रियात्वात् ॥ लोकप्रसिद्ध
 गमानादिक्रियावदिति मम सदा बोधुमानं शक्यते ॥ सोयमनुमानेनात्मसदावः उपलब्धस्मरौ समास्नातः ॥ यः प्राणो न प्राणितं स त आत्मा
 सर्वान्तरिति ॥ तस्मादात्मबोधोपि जीवरूपप्रशस्य प्रयोजनं ॥ तदेतदभिप्रेत्यामन्यत्र श्रूयते ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिरूपं
 येति ॥ प्रवेशद्वारं दर्शयति ॥ द्रियादिपालनस्वात्मावबोधरूपं प्रवेशप्रयोजनेन विचारितवान् ॥ अथ प्रवेशं दर्शयति ॥ ॥ स एतमेव सीमानं विदार्य न
 याद्वारं प्रापद्यतेति ॥ ॥ पूर्वतं प्रपदाभ्यां प्रापद्यतेत्यत्र प्राणारूपक्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाय प्रवेशो भाषीयते ॥ यथोक्तं विचारोपेतः स परम
 श्वरः ॥ एतमेव मूर्धमव्यभागे मेव कपालसंधिरूपं सांमानं स्यान्न विशेषं विदार्य छिद्ररूपाद्वारा ज्ञानशक्तिसहितः संदेहमध्यो प्राविशत्य
 स्माज्ञानोपाधिकस्य मूर्धमध्यो प्रवेशं तस्मान्मूर्ध्विज्ञानेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते क्रियाशक्त्युपाधिकस्य तपादाय प्रवेशात्कंठादधोभागे कर्मेन्द्रियबाहु

आत्मव०

त्यमुपलभ्यते॥ मूर्धगतं प्रदेशं... सैवाविदितिर्नाम द्वातेजनादनमिति॥ अस्मिन्नेत्रादिगोलकानाम् त्वादित्यानीयैश्चक्षुषादि
द्वितीयैर्विष्टितत्वात्स्वामिनः स्वप्नप्रवेशार्थमसाधारणं किंविद्वारमपेक्षितमित्यभिप्रेत्य प्रीतिपूर्वकं विद्वारितत्वादिकमुत्कर्षप्रकारादितुं तस्य द्वार
स्य विद्वारि रिति नाम संपन्नं॥ तेन द्वारेण निर्गम्य तत्र लोकप्राप्तिद्वारा मुच्यमानत्वादनदहेतुत्वेन तदेतद्वारनादनमित्युच्यते॥ शरीरप्र
विष्टस्य संचारस्थानानि तेनैव स्वस्याविशेषांशदर्शयति॥ तस्य त्रय आवस्था त्रयः स्वप्ना अयमावसथो यमावसथो यमावसथ इति॥ य
द्या महा राजस्य कीडार्थमुपयधोभागेन वर्तमानाः प्रासादस्य भूमयो निर्मयंते॥ एवमस्यात्मनः शरीरमध्ये कीडार्थं त्रय आवस्था स्त्रीणां
स्थानानि निर्मिता निविष्टस्यानेषु त्रयः स्वप्नास्तेनात्मा विलोक्यंते अपमावसथ इत्यादिनां त्रयं कंठहृत्पादस्थानि स्थानानि हस्तग्राह्यंते॥
तेषु हि जागरणाद्यवस्थानां निश्चयः॥ तथा च ब्रह्मे पविष्यान्मायते॥ नेत्रस्या जागरितं विधात्कंठे स्वप्नं समादिशेत्॥ स्तुषु प्रहृत्य स्थानं त्विति॥
जागरितादिनां महा राजस्य प्रासादत्रय कीडावत्॥ जीवकीडा रूपं त्वं केवलोपनिषद्यान्मायते॥ स्त्रियात्र पानादिविविचित्रभोगैः स एव जागरम०
यत्परितः प्रीतिमिति॥ स्वप्ने स जीवः सुखदः स्वभोक्ता स्वामायया कल्पितविश्वलोके॥ स पुमिकाले सकले विलीने तमो भिभूतः स एव त्वमेति॥

युनश्च जन्मांतरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वप्नप्रबुधः॥ परत्र ये कीडानि यश्च जीवस्तत्तज्जातं सकलं विविचमिति॥ ननु जागरणात्सुप्तयोः स्वमाद
न्यत्वे त्रयः स्वप्ना इत्युक्तमिति चेन्न॥ स्वप्नलक्षणं येन त्वात्॥ विद्यमानवस्तुतत्त्वतिरोधाय समुपनो न्यथा प्रतिभासः॥ स्वप्न इत्यस्मिन् तत्त्वज्ञानात् जागरणात्सु
प्तयोः विविधमानस्य ब्रह्मतत्त्वस्य तिरोधाने अन्यथा भूतस्य जीवत्वस्य जीवत्वाभास इत्यस्मिन् तत्त्वज्ञानात्॥ तस्मात्लोकप्रतिद्वयस्वप्नस्यैकत्वेऽपि तत्त्वज्ञानप्रसिद्धाः स्वाप्ना
त्रय आवसथारंतेन पितृशरीरमात्रशरीरस्वरूपाणि वा जीणि स्थानानि वक्ष्यंते॥ तथा चोपरितनाध्याये प्रपंचयिष्यंते॥ सांसारो द्विविधः देनं दिनं व्यवाहारी ज
न्मांतरस्वीकारश्चेति॥ तत्र देनं दिनं व्यवाहारस्य नोऽदि स्थानानि॥ जन्मांतरव्यवहारस्यापि तत्मा त्वीयशरीराणि स्थानानि॥ नीतिविवेकः॥ इति शब्दः सं
साररूपस्या॥ धारणप्रकारा समात्यर्थः॥ अथापवादप्रकारार्थं सक्षिप्य दर्शयति॥ स जातो भूत्वा न्यमिभैरत्यक्तिमिरान्यं वदिष्यति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
तत्तममपश्यदिति॥ स परमात्मा जातो देहप्रवेशेन जन्ममारा जागरणात्सुप्तसुप्तिभिः संसारी भूतः सन्कटाविही श्वराज्यहात॥ गुरुशास्त्रप्रसादेन ब्रह्म
तानि आकाशादीनि प्राणिनां मिथैरभ्युत॥ सर्वतो विवेकेन ज्ञातवान्॥ दृश्यमानान्याकाशादीनि भूतानि प्राणिदेहाश्च कुत उच्यंते॥ केन वारंश्यंते क
स्मिन्वा प्रदीपंते इत्येवं शास्त्रं विविच्य सर्वसंसारस्य माया कल्पितत्वाद्देहेव सर्वस्यापि वस्तुतत्त्वं॥ तस्मादिह जगति किं वा वस्तु ब्रह्म तत्त्वज्ञानेन वा वदिष्यत्वं

तः॥ तदेतत्पितृशरीरमात्रशरीरं स्वशरीरमित्येतदावसथपंपंचमेवमेवेति वीर्यते॥ तत्रादौ पितृशरीररूपमावसथं दर्शयति॥ ॥ पुरुषे तवायमा
दि तोगर्भे भवति यदेतदेतदिति॥ ॥ यो यं शरीरं जिघृक्षुर्जीवात्मा सो यं पुरुषे पितृशरीरे प्रथमो गर्भो भवति॥ नचात्र स्त्रीगर्भवददृष्ट्या सो भिद्यज्य
ते किंतु यदेतत्पितृशरीरं सप्रधातुरुपरितो स्तितदेतद्रथ इत्युच्यते॥ तस्मिन्नेतन्मिजनिष्पन्ना तास्य जीवस्य प्रविष्टत्वात्॥ स्वर्गादानरकादाष्टद्व
राभू सो समागतो जीवो वीर्यवाद्यन्नद्वारा पितृशरीरे प्रविशति॥ एतच्च पंचाग्नविद्यायां प्रपंचेनास्मानं॥ तस्मिंश्च पुरुषशरीरे चरमशोणितसोमा
दिक्रमेणाः परिणतेरेतस्य वस्थितो भवति॥ सो यं पुरुषगर्भं इत्युच्यते॥ तस्य गर्भस्य जन्मप्रकारं दर्शयति॥ ॥ तदेतत्तदेवभ्योगे स्य जन्मभूतमात्मनो वा
त्मानं विभर्ति तद्यदा त्रियांसि वसथेन जुनपति तदस्य प्रथमं जन्मेति॥ ॥ पुरुषगर्भत्वेन यवस्थितं यदेतदेतस्मिन् पुरुषशरीरे ओषदमस्त
कं सर्वं भोग्यवयवस्य सारभूतं यत्संभूतं निर्गतं भवति॥ तत्र सर्ववयवनिर्गते ते रूपं सां आत्मानं स्वस्यैव रूपात्तं भूतं आत्मनो वस्त्वशरीरे वा सो पुरुषो
विभर्ति यो वयति॥ तस्योषितरेतोमिसंपर्केणाद्यनमिव कामाग्निन विहीनं सत्त्वद्वये समागत्य व्यवस्थितं भवति॥ तादृशोरेतो यदा ऋतुलकालीने
नगमनेन त्रियायो नो गर्भाशये सिं वति॥ अथ तदानीमप्यपुरुष एव जीवांतरा विष्टो रोरूपं शरीरं जनयति॥ तदेतदेतोनिः सराणामस्य वस्थि

तस्य संसारिणो जीवस्य प्रथमं जन्मेत्युच्यते॥ तस्य त्रय आवसथा इत्युक्तानां मध्येरेतस्य प्रथमावसथा त्रिरशरीररूपात्संपन्नमिति कृत्वा प्रथमं ज
न्मं भवति॥ ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं परकीयोरेतत्त्रिया उपद्रवकारि स्यात्त शरीरत्वमवाणादिवदित्याशंकाह॥ ॥ तत्त्रिया आत्मभूय गच्छति यथा स्व
मंगंतथा तस्मादेनां नदिन स्तीति॥ ॥ स्त्रीयो नो प्रविष्टं तुरुधोरेतस्मात्त्रिया आत्मभूय स्वयं स्वशरीरभावं गच्छति॥ यथा स्वमंगं हस्तादिकं नशरी
रान्पृथक् भूतं तद्वत्तस्मात्स्वशरीरत्वेन कीभावात्करणादेनां त्रियं नदिन स्ति उदरलग्नवाणादिवद्विंसां नकोति॥ तद्रूपं हारेणापुरुषयोः परस्य
रसुपेकार्यो प्रकारकं भावं दर्शयति॥ ॥ सायेतमात्मानं मत्रांतभावयति सोमावपि वीभावयितव्या भवतीति॥ ॥ सागर्भधारिणी स्त्री अत्रागतं स्वश
रीरे प्रविष्टमस्य पुरुषस्यैतः सेकुरंत आत्मानं पुत्ररूपं भावयति पालयति॥ विरहशनादिपरित्यागेनाकुलो स चापभोगश्च परिपालनं यस्मा
त्सा स्त्रीगर्भपालनेन भावयित्री पुरुषस्यैव पालयित्री तस्मात्कारणात्तेन पुरुषेणा सा स्त्री भावयितव्या अभीष्टं पानवत्त्रादिप्रदानेन पोषयितव्याने
भवति॥ ॥ स्त्री पुरुषयो रभयोरपि पुत्रप्रत्युपकारं तददर्शयति॥ ॥ तं स्त्रीगर्भविभर्ति सो ग्रएव कुमारां जन्मनो ये विभावयतीति॥ ॥ तं पुत्ररूपं गर्भमा
तरूपा स्त्री अत्यंतं प्रयासं सो दानवदशवासा न स्वोदधारयित्वा पोषयति॥ स च पिता एव प्रसवात्प्रागेव निष्पन्नं कुमारां जन्मनो ये प्रसवाद्ध्वं

अविभावयति॥ अधिकत्वेन शास्त्रीयजातकर्मदिनां संस्कारं करोति॥ कुमारसंस्काराणि नृसृष्टेः शरीरेण॥ सपत्न्यं मांजन्मनेत्रे विभावयत्युत्तमानमेव न
द्रावयतीति॥ पुत्रसंस्काराणि यदस्मिन्नेनापि नास्तेष्वसंस्कारं करोति॥ पुत्रस्यास्य देहं रूपं त्वान्॥ तथा वा न्यत्र श्रूयते॥ अपि जीवां प्रविशति गर्भं भूत्वा स
मातरं॥ तस्यापि नर्मदो भूत्वा दशमे मासि जायते इति॥ आत्मा वै पुत्रनामा मासीति वा॥ ननु पुरुषस्योपपत्त्यादिना स्वकीयसंस्कारः पूर्वमेव संपन्नः कि
मनेन पुत्रसंस्काराणां पुत्रोत्पादनं न वेत्यत आह॥ एषां लोकानां संतत्या एव संततारि मे लोका इति॥ पुत्रोत्पादय इमेतानां लोकानां संतत्या लोका
मविच्छेदाय संस्कृतपुत्रोत्पादनं॥ अनेन पित्रा स्वोत्पादिते पुत्रे संस्कृते सति तथैव पुत्रोत्पादयन् पुत्रसंस्कारोति॥ सोऽप्यन्यपुत्रमित्येव मिमे लो
का अविच्छिन्ना भवन्ति॥ अन्यथा विच्छिद्येत्॥ मातृशरीरात् निर्गमनस्य पूर्वोक्तजन्मापेक्षया द्वितीयत्वं दर्शयति॥ तदस्य द्वितीयं जन्मेति॥ जनकस्य
पुत्रप्रयुक्तमुपयोगं दर्शयति॥ सोऽप्यपि मातापुत्रयोः कर्मभ्यः प्रतिधीयते इति॥ अस्य पितृर्द्वात्मानो देहौ॥ तयोर्मध्ये माता पुत्ररूपो देहः पुण्य
भ्यः कर्मभ्यः शास्त्रोक्तकर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते स्वस्य प्रतिनिधित्वेन गृहे वस्वाप्यतो ननु किमनेन प्रतिनिधिना स्वयमेतदुक्तो न करोतीत्यत आह॥
अथास्यापि मित आत्मा कृतकस्योपयोगतः प्रेतीति॥ अस्य पितृर्गृहे आत्मा स्वविरो देहः कृतकस्यः कृतान्येतज्जन्मप्रयुक्तानि कृत्यानि स्वकीयैः कृत्यानि

कृतकस्यः॥ लौकिकानां कृतं वपोषणादीनां शास्त्रीयानां मन्त्रिहोत्रादीनां वा निष्पादितत्वात् कृतकस्यत्वं योगतः वयसा पूर्वकर्मसंप्रादितेना
युवाहीनः प्रेतिम्रियते॥ अतः पुत्रदेहेनैव पुण्यं कर्तव्यं ननु मतेन पितृदेहेन कर्तव्यं॥ पूर्वोक्तजन्मद्वयमपेक्ष्य जन्मांतर्दर्शयति॥ स
दतः प्रयत्नेन पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्मेति॥ सवृद्धः पिता इतोऽस्माज्जठो देहात्प्रयत्नेन निर्गच्छेत्स्वर्गं नरके मनुष्यलोके वा स्वकर्म
नुसारं पुनर्जायते॥ न त्वस्मादेहानिष्क्रान्त्य जन्मांतर्गतकालव्यवधानमस्ति॥ अस्मिन्नेव शरीरे स्थित्वा मनसा देहांतरं स्वीकृत्य पुनरा
दमुं देहं परित्यजति॥ यथा नृणां जन्मसंक्रमणं तथैव तेषां नरसंक्रमणं॥ एष भागमुपसंहरति तद्वत्॥ तथा च वाजसनेयिनः समासंति
॥ तद्यथा॥ नृणां जन्मसंक्रमणं तथैव तेषां नरसंक्रमणं॥ तानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मोदंशरीरं निहत्या विधागमयित्वा न्यमाकममाक
म्यात्मानमुपसंहरति॥ तद्यथा॥ पुनर्जन्मरूपमस्य सारिगा आत्मनस्तृतीयं जन्मेत्युच्यते॥ यद्यपि पूर्वोक्तजन्मद्वयं पुत्रदेहस्य इदं न
देहोत्तरस्य तथापि पितृपुत्रोपाध्यायं विभक्त्या द्वाभ्यां पलक्षितं स्यात्तन्मकलमभिप्रेत्यैकैकस्य जन्मत्रयमित्युपपद्यते॥ यद्यपि तः
सकाशादेतो रूपेण मातुः सकाशात् कुमाररूपेण वपुत्रे यजद्वयमदाहृतं तेनैवेत्यायेन पितरपि स्वकीयमातृपितृसकाशाज्जन्म

द्वयमर्थोऽप्युक्तमेवेत्यभिप्रेत्यतदपेक्षयापितुरिदं तृतीयं जन्म पुत्रस्य पुत्रजन्मद्वयं साक्षादृष्टं पितृदृष्टान्तेन तु मरणादर्थं तृतीयं जन्म भविष्यति ए
वं सर्वस्यापि जन्मत्रयं पुनरुदयेन ॥ अनेन जन्मत्रयेण पदार्थानेन स साक्षाद्विनिर्मुक्तो जायते ॥ न हि माता पितृमलद्वयं यदेतन्मिरतरं धारणादस्य
दधिकं जुगुप्सितं वैराग्यकारणा मुदा हर्षं कं ॥ अतएव विष्णुपराणोपपद्यते ॥ स्वदेहाश्रयविशेषेन न विरज्येत यः पुमान् ॥ वैराग्यकराणां तस्य किमन्यद
यदि श्रमत इति ॥ तस्मै न स जुगुप्सितं स संसारस्य ज्ञानमंतरा विनाशभावं तत्त्वज्ञानेन न त्रिष्टयं वधोत्पितुमत्र मुदा हाति ॥ ॥ तदुक्तं धिरोति ॥
पुरुषे ह वा इत्याभ्यासं तीयं जन्मे तं तेन प्रथमेन संसारस्य यत्कृतं मुपवर्तिते यच्च संसारनिवर्तकं तत्त्वज्ञानमुत्तरं विवक्षितं तदभयमर्थं जातं के
न च नमं वैराग्यमिहितं तमेतं संवपति ॥ ॥ गार्भेयसूत्रेणैवामवेदमहं देवानां जनिमानि विष्णुः ॥ शतमापुः आयसीरक्षन्धः श्येनो जवसा नि
दोयमिति ॥ ॥ अहं वासदेवोऽयं निगमं मातुर्गर्भे वा स्थितः ॥ सन्नेषामपि वाद्यादित्यानां विष्वाजनिमानि सर्वाण्यपि जन्मानि अन्ववेद
अनुक्रमेण विदितवानस्मि ॥ सुखादुपवाको विरिषादिभिरुत्तिप्रतिपादितपरमात्मना संपादितं देवानां जन्म ज्ञातवानस्मि औपनिषदमात्मज्ञा राम
नं मनसं पत्रमित्यर्थः ॥ अथ एतस्मादात्मज्ञानोदयादधत्मानां वासदेवमायसीर्लोहनिर्मितं त्वत्तासमानाः शतं पुरः शतं संख्याकानि शरीराणि ९३

अक्षरम् ॥ यथा कासगृहे वस्त्राणि संनृकां प्रबलं बद्धं पालयन्नादृक्षन्ति ॥ एवं शतं त्वाकोपलक्षितानि अनन्तानि शरीराणि यस्यां मुक्तो न भवति
मित्रये वा इति ॥ इदानीं गुरुशास्त्रप्रसादलब्धं त्वविद्यामयात्वं सारं वक्ष्ये न इव जातं भित्वा जन्मानि दीयं त्वयानिर्गतोऽस्मि ॥ इति शब्दो मन्त्र
समाख्यार्थः ॥ अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति ॥ ॥ गर्भे एवेतद्यथा नो वासदेव एव मुवाच स एवं विद्वानस्माद्योगिभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्य मुनिस्वर्गलोके स
र्वान्कामानात्मानः समभवत्समभवत् ॥ ॥ अहमिति संवेद्यो भिरितसंवासे हो मातुर्गर्भे एव शयानः सन्नेतत्सर्वोक्तं संपाद्य जातमेव मुवाच ॥ स वा
सदेव एवं मन्त्रोक्तप्रकारेणात्मतत्त्वविद्वान्प्राख्यं कर्मणि क्षीरोत्सस्य स्मात्परागिभेदादहं देविनाशादूर्ध्वं तत्र काले वा स्थितः सर्वस्मात्संसार
बंधादुत्क्रम्य मुनिविद्विद्यागावोऽस्वर्गं सुधृतत्त्वज्ञानेनार्जितलोकं स्वप्रकाशत्वेनावलोक्य माने स्वरूपे सर्वान्कामान्तेजिरीय प्रोक्तान् सारं
भो मादिहिरण्यगर्भययैतान् सर्वान्दानां ह्यपरमानंदस्वरूपद्रव्यात्मत्वेन प्राप्या मतो मरणा रहितः समभवत् ॥ यद्यपि गर्भे गुरुशास्त्रोपदेशो
नास्ति तथापि जन्मान्तरपदेशस्य केनचित्प्रबलकर्मणा तदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे प्रतिबंधक्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति ॥ तथा च भगव
ता व्यासेन सूचितं ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधं तदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे प्रतिबंधक्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति ॥ अ

आत्मज्ञ

W

न्याजमात्रेकतः वा सदेवतर्दृशनादिति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि भुक्तो कामविषयानंदः न संति ॥ तथापि विषयानंदानां ब्रह्मानंदले शब्देन तस्मिन्नंतर्भा
वान् ॥ ब्रह्मानंदप्राप्त्या सर्वकामप्राप्तिरुपवर्त्यते ॥ तत्त्वज्ञानिनावर्तमानदेहपातादूर्ध्वदेहानां संबन्धस्याभावे न देहप्राप्तादिवियोगस्य मरणादप्यप्रस
क्तत्वादमृतत्वं द्रष्टव्यं ॥ समभवदिति ॥ अभ्यासाध्यायसमाख्येः ॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायके पंचमोऽध्यायः एकः खंडः ॥ ॥ अध्यायप्रकारोऽत्र तस्य त्रय
आद्यस्य इति वा कोऽपि न मातृस्त्रीरूपं संसाराय स्थानत्रयं यदुक्तं तस्य पंचमाध्यायवेगगोचरस्य सुखं देहवाड्यादिना प्रपद्यितं ॥ सना
तो भूतोऽपि विद्यमाना अपवादप्रकारोऽयत्र तत्त्वज्ञानसंग्रहीतं यच्च वाग्देहोदाहरणं न ज्ञानफलसंक्षिप्तदर्शितं तदुभयं विषादीकृतं सहायक्या आ
भ्यते ॥ तत्रात्मा वा इदमित्याद्यध्यायेन सामान्यतस्तत्त्वमवगत्य परं देहवाड्याद्यध्यायोक्तजन्मकुशविचाराणां वेगगोचराणां प्राप्तानां जिज्ञासूनां विचारं द
र्शयति ॥ यथा त्वानं गमिण्याः ॥ ॥ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कर्तुः स आत्मेति ॥ ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादि श्रुतौ कश्चिन्निरूपयि
क आत्मा श्रुतः तथा स एतमेव सीमां विदार्य तदा हारा प्रापयते तिस्रस्तौ कश्चित्तोपाधिक आत्मा श्रुतः ॥ वयं तु प्रतिदिनं प्रतिक्षणं आत्मेति वय
मुपास्महे सकः सोपाधिको निरुपाधिको वेत्यर्थः ॥ उपासनं नाम नैरंतरा रात्रात्सर्वपरः सरोऽवहारः अहंगच्छाम्य हंस्तगच्छामि ममोददेहो ममे

राम०
१४

दंगहमिति निरंतरा मादोरात्मव्यवहारलोके दृश्यंते ॥ सोयमात्रोपासनत्वेनोपदर्श्यते ॥ तथा स आत्मश्रुतौ ॥ आत्मा वा इत्यादिना श्रुतः ॥ कतरः
सोपाधिक निरुपाधिकयोर्मध्ये कतरः को सावित्यर्थः ॥ ननु कतरः स आत्मेत्ययं विचारोक्तः श्रुत्येकगम्यस्य तस्य विचारमंतोराभिप्रेयान् ॥ को
यमात्मेत्ययं विचारो न युक्तः ॥ तस्मात्प्रत्ययगम्यत्वेन प्रसिद्धत्वादित्याशंक्य विचारहेतुमनेककोट्यात्मकं संशयं दर्शयति ॥ ॥ येन वा प्रपञ्चति येन वा
श्रुतौ ति येन वा गंधानजिघ्रित्येन वा वाचं वा करोति येन वा स्वादु वा स्वादु च विजानति यदेतद्वदेयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मे
धादृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जतिः सतिः संकापात्यः कतरास्तः को मा वश इति ॥ ॥ यद्यप्यहंप्रत्ययगम्यश्चैतन्यरूप आत्मेति सामान्याकारोराप्रसिद्धि
रस्ति यतथापि तद्विशेषसंज्ञयोर्विद्यते ॥ वास्तवः कारोऽसु सर्वेषां विद्येत न्येऽथ कृष्णकृष्ण्यते ॥ यथा जलपात्रेषु प्रत्येकं सूर्यादिप्रतिबिंबस्तद्वत् तथा
सति चक्षुरिन्द्रियाभिव्यक्तवैतन्येन देहेन्द्रियादि संघाताभिसानी लोकिकः पुरुषो नीलेपीतादिरूपं पश्यति ॥ अतो येन वा चक्षुश्चैतन्येन पश्यति ॥
तच्चैतन्यं किमात्मेत्येकाकोटिः ॥ तथा येन वा श्रोत्रेन्द्रियाभिव्यक्तवैतन्येन शब्दं श्रोतिसंकिमात्मेति द्वितीयाकोटिः ॥ एवं घ्राणा वा जिह्वा दीन्द्रिया
भिव्यक्तवैतन्यविशेषाणामात्मालनत्वरूपसंदेहकोटित्वं द्रष्टव्यं ॥ चैतन्यं सैव रूपरसादिज्ञापकं कठवद्विषयं प्राप्नोति ॥ येन रूपं रसांघं शब्दान्य

आत्मव
१६

श्रीं श्रुतेषु नात॥ एतेनैव विजानाति॥ ओत्रादीन्द्रियद्वारा विषयग्राहकत्वमभिप्रेत्य तत्र कोरणा मायते॥ ओत्रम्य ओत्रमन सोमनो यद्वाचो हवा घंसव
त प्राणा स्य प्राणाश्च स्रष्टुं शक्तिः॥ वज्रसनेपिनोपिततद्विद्रियता सिद्धेनेनेन तत्तद्विद्रियद्वारक विषयग्रहणमभिप्रेत्य तत्र विद्रियनाम्नामवहार
मामनंति॥ प्राणा स्य प्राणा सुतवक्ष्यं श्रुतं तत्र ओत्रम्य ओत्रमन सोमनो यद्वाचो हवा घंसव
त विद्रियविशेषाभिप्रेत्य तत्र चेतस्यैवात्मसंशयं दर्शयित्वा तः करणद्वयत
धनत्वात् तः करणमित्युच्यते॥ तस्य बुद्धिविशिष्टस्य कर्तुं शक्तौ रूपविषयसंकरादिसाधनमनं त्रयमेतत्॥ बुद्धिमनसो द्वयोरंतः करणविशेषयोः
तमुच्यते अकारः॥ एतदेवांतः करणद्वयमभिप्रेत्य ते त्रिरीयेकतस्माद्वा एतस्मान्नो मया दनोतरा आत्मविज्ञानमप्यतिकोशद्वयमुपन्यस्यते॥ तस्य च
मनसो वृत्तिविशेषा एतत्संज्ञानमिदं तदादिना प्रपंच्यते॥ यन्मनो नित्यं तदेव वृत्तिरूपं परिणतं तत्संज्ञानमित्युच्यते॥ तस्य गिदं वस्त्विति ज्ञप्तिः संज्ञानं आज्ञा
नमाज्ञा प्रेरिष्वभावाः॥ विज्ञानमिदं तस्माद्विशिष्टमित्येवमादिविवेकः॥ प्रज्ञानं यथार्थादाउन्मेषः॥ मेधाग्रंथतदर्थधारणाद्विषयसुखीरूपोपलब्धिरेत
र्मनो वृत्तिः॥ धृतिर्धैर्यं प्राप्तायामप्यापदिदिततद्विशेषगणानाहिसं॥ मतिर्मननं राजकार्यं द्यालोचनं॥ मनीषा तत्र स्वातंत्र्यां॥ जूतिर्जवः॥ प्राप्तायार्थेषु मन १६

राम
१६

सोऽप्येकायता॥ यद्वा जूतिर्मनसो गदिजनिनदुःखित्वां॥ सतिरुभयार्थवस्तुस्मारां संकल्पो समीचीनपिवस्तुनिसम्पत्तेन कल्पनां॥ क्रतुवश्यं
करीष्यमीत्यवसायः॥ अरुः प्राणादिजीवनक्रिया निमित्तातिः॥ कामः सतिरितविषयाकांक्षा॥ वशः स्त्रीव्यक्ताकांक्षाभिलाषः॥ इति शब्दः प्रदर्शना
र्थः॥ इत्येवमाद्या अन्योपसात्त्विका जसतामसमेदाद्वनयो दिवसोर्दृष्ट्याः॥ अत्र सर्वत्र किमेतद्दृष्ट्यापि हितं चेत्तस्य मात्मत्वे वसंशयकोऽप्यो
योजनीयाः॥ इत्यंशं यमुपन्यस्य निगीयं दर्शयति॥॥ सर्वाण्येवैतातिप्रज्ञानस्य नो मधेयानि भवेतीति॥॥ येन वा पश्यतीत्यादिना क्रतुरक्तः
कामो वशाद्व्यतनग्रथेन यास्यपुन्यस्मा मितान्येव सर्वाण्ययपिततद्व्यपाधिद्वारा उपलक्षितस्य प्रज्ञानस्य शुद्धवेत्तस्य स्यना मधेयानि संपद्यते॥
प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानं॥ चेतस्य हित्वेता निमित्तत्वात् प्रकृष्टमेवाधर्मोपाधिसंपर्कवशादप्यकषः प्रतीयते॥ यदा तूपाधिविशिष्टत्वं परित्यज्य तत्र
उपाधिमिरूपलक्षितं शाखाचंद्रन्यायेन विविच्यते॥ तदानीमुपाधिकृतस्याप्यकषस्याभावात् प्रकृष्टं एव परिशिष्यते॥ तच्च प्रकृष्टं चैतन्यं सर्वेष्वप्यु
पाधिष्वनुगतमिति कृत्वा तस्यैव मुख्यत्वमिति निर्णयः॥ उपाधिविशिष्टस्य न सत्यमात्मत्वं॥ शुद्धचेतस्यैव मुख्यत्वमिति त्यपमेव विवेको ह
ह दारव्यके॥ स एष इह प्रविष्ट इत्यादीनां प्रविष्टजीवात्मानं प्रत्यक्षमात्मत्वं॥ तन्नपश्यं त्य कृत्वा हिस प्राणा नेव प्राणो नाम भवति॥ वदन्वाकूपश्य

तन्मत्प्रज्ञानेनमितिपदेनसंगृहीतं तदेवविहारीति॥ प्रज्ञानेप्रतिष्ठितं प्रज्ञानेचोक्तं प्रज्ञाप्रतिष्ठेति॥ प्रज्ञानेनिरुद्धाधिकावैतन्येपूर्वोक्तं सर्वज्ञाप्रतिष्ठितं
 तं १ ज्वोसर्पदिबदारोपितं॥ अनेनोत्पत्तिहेतुत्वमुक्तं लोकः सर्वप्राणिमसूहः प्रज्ञानेजः॥ प्रज्ञावेतन्यमेवनेत्रं व्यवहारकारणं यस्यासौ प्रज्ञानेजः॥ अनेनस्थि
 तिहेतुत्वमुक्तं॥ प्रज्ञाचेतन्यं प्रतिष्ठातयस्यानप्रतिष्ठितिविलीयतेनेति व्युत्पत्तेः॥ अनेनसंहारहेतुत्वमुक्तं॥ एतावताशाखांताप्रसिद्धं जगज्जन्मस्थितित्व
 पकारात्तात्पर्यं ब्रह्मसाक्षात्स्थितत्वात्सुक्तंभवति॥ एवं ब्रह्मसाक्षात्तेतिरियाविस्पष्टमामर्शितं॥ यतोवाइमानिभूतानिजायते॥ येनजातामिजीवंति॥
 यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति॥ तद्विज्यासस्तद्वत्तेति॥ तदेवंविचारद्वयेनतत्त्वपदार्थोक्तोक्तिः॥ अथमहावाक्येनतयोरेक्यदर्शयति॥ प्रज्ञानं ब्रह्मेति॥
 सर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्य तापमधेयानिभवंतिनिवाक्येनदेहंदिवादि साक्षिरूपंवेतन्यं यत्प्रज्ञानत्वं पदार्थरूपं निर्णितं तदेव ब्रह्मेत्यादिवाक्येन जगत्का
 रणतया निर्णीतं परं ब्रह्मनवानयोरीषदेहोक्तिः॥ अहंप्रत्ययगम्यत्वाकारेण पदार्थविवेक्षयते॥ तदा जीवइत्युच्यते॥ यदा तु शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारो विव
 क्षतस्तदानीं ब्रह्मेत्यभिधीयते॥ अतो व्यवहारभेदमात्रं न तु तत्त्वतो भेदोक्तिः॥ नचैवं सति पुनरुक्तिप्रसंगः॥ अब्रह्मपरोक्षत्वोक्त्यावर्त्योर्भेदेन पदद्व
 ययोगात्॥ एतच्चावाप्तवैतन्येविस्पष्टमभिहितं॥ प्रत्यग्बोधोय आभातिसौंदर्यानुदलक्षणाः॥ अद्वयानंदश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणाः॥ इत्यमन्योन्यतादा

त्वं प्रतिपत्तिर्यदा भवेत्॥ अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्यतिवर्तततदेव हि॥ तदर्थस्यपारोक्ष्यं पदैवं किंतनः ॥ एतान्देकरूपेणाप्रत्यग्बोधोविशिष्यतइति॥
 इत्युच्यते॥ यथायं सजातोभूतान्यभिव्येक्ष्यदित्यादिनापवादप्रकारेण संगृहीतमात्मानं त्वमस्मिन्ध्यायेन त्वं पदार्थविचारमुत्तेन प्रपंचितं अथ तत्फलज्ञा
 नं दर्शयति॥ स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माद्धोकाडकृपासुखिन्त्वं लोके सर्वान् कामान्त्वामनः समभवत्समभवत्॥ यः पुमान्ज्ञानब्रह्मेत्येवं जानाति
 स पुमान् एतेन प्रज्ञानेनात्मनोवेतन्यस्वरूपेणास्यमाविर्भवति॥ अतएवविदेहमुक्तिप्रतिष्ठेति॥ तन्मुक्तिप्रतिपादिकमस्मात्त्रोकादित्यादिरूपं वाक्यं
 वैमिन्यं च माध्यायैव्याख्यातं॥ तस्य व्याख्यानं पुनरप्युक्तं किं त्वविद्योपसंहारार्थं॥ समभवदित्याम्योभ्यायसमाख्यः॥ इति द्वितीयारण्यकषष्ठाध्या
 यः॥ ॥ षष्ठेन तत्त्वविद्योपरिसमाप्य सप्रशंसातिक्रमं च पठति॥ ॥ ताज्ये मनसि प्रतिष्ठिता मनोमेवाविप्रतिष्ठिता विरावीमि एधि॥ वेदस्य स आसीत्
 श्रुतमेमाप्रसारीनेनाधीतेनादौ राजा त्सदधाम्यतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्माभवतु न दूकारमवत्वं तु मामवतु वत्कारमवतु वत्कारं॥ ॥ यथोक्तं
 त्वविद्याप्रतिपादिकं यथापठेत्प्रवृत्तामदीयावाकू सर्वदमनसि प्रतिष्ठिता मनसायद्यद्यदजातं विवक्षितं तदेव पठति॥ मनश्च मदीयवाविप्रतिष्ठितं॥
 यद्यद्विद्याप्रतिपादिकत्वेन वक्तुं शक्यं जातमस्ति तदेव मनसा विवक्ष्यते॥ एवमन्योन्यानुगृहीतेवाङ्मनसीविद्यार्थग्रंथं सां क्येनावधारयितुं शक्यं॥
 मनसः सावधानत्वाभाववागिन्द्रियसुप्तोन्नतप्रलापादिवद्यत्किंचिदसंगतं ब्रूयात्॥ तथा च वाचः पाठवामावे सति गद्गदरूपया वाचा विवक्षितं सर्वं यं

आत्मव
१८

ध्यावन्नोच्चारयेत्॥ अस्त्यो न्योन्यन कृत्यमस्तित्वेवंप्रार्थयेत्॥ आदिः शब्दस्तत्प्रकाशब्रह्मैवेत्युच्यते॥ प्राज्ञानशब्देन व्यवहृतत्वात्॥ तस्याविर्मूर्तत्वात् तन्माविधेहे आत्मा
 न्मेसमदर्शमादिरेवि अविद्यावाराणोपनयनेन प्रकटीभवा॥ हे वा अयमस्यैवमदर्शवेदस्य पथोक्तत्वं विद्याप्रतिपादकस्य ग्रंथस्य अस्तीत्यः आनयने समर्थं भव
 तां मे श्रुतं मया श्रोत्रेणावगतं ग्रंथं तदर्थं ज्ञानं मा प्रहासीः मा परित्यजत विस्मृतं मा भूदित्यर्थः॥ अनेन गवितेन ग्रंथेन विस्मरारहितेन अहोरात्रानुसंदधामि स
 योजयामि॥ अहनि रात्रौ चालस्य परित्यज्य निरंतरं पठामीत्यर्थः॥ अस्मिन् यठिते ग्रंथे कृतं परमार्थभूतं वस्तु वदिष्यामि विपरीतार्थं वदन् कदाचिदपि मा भूदि
 त्यर्थः॥ कृतं मानसं सत्यं वाचिकं अधिकमनसा वस्तु तत्त्वविचार्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः॥ कालेशिष्याचार्ययोः पालयामीत्यर्थः॥ तन्मया वक्ष्यामि तत्त्वमांशि
 स्यमवतु॥ सम्यग्बोधेन पालयतु॥ तथा तद्ब्रह्म तत्त्ववक्ता माचार्यमवतु॥ बोधकत्वमा मर्थ्यप्रदानेन पालयतु पुनरप्यवतु॥ मामित्याद्युक्तिः फलत्वविषयात्
 र्वसाधनकालेशिष्याचार्ययोः पालने प्रार्थितं॥ इदानीं फलकालेऽपि प्रार्थयेत्॥ तत्र शिष्यस्याविद्याकार्यनिवृत्तिः फलं॥ आचार्यस्य तु तादृश शिष्यदर्शनेन विद्यासं
 प्रदाय प्रवृत्तिपरितोषः फलं॥ अनेन मंत्रपाठेन विद्योत्पत्तेः पुरा विद्याप्रतिबंधका विद्याः परिद्रीयंते॥ विद्योत्पत्तेरूर्ध्वमसंभावना रूपान्तिघ्राः परिद्रीयंते॥ अ
 वतु वक्ता रमित्यभ्यासोऽभ्यासमा स्यर्थः॥ इति द्वितीयांशे केसमसोऽभ्यासः॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यविद्यारण्यकृतसमासमात्रावेदार्थस्य प्रका
 शेन तमोहादनिवारयन्॥

राम०
१८